

CRITERII EXTRAFILOLOGICE ÎN ANALIZA ETIMOLOGICĂ. ORIGINEA CUVÂNTULUI ROMÂNESC **ORAȘ**. CRITICA UNEI IPOTEZE (I)

LAURENȚIU NISTORESCU

Cuvinte-cheie: *város*, *oraș*, etimologie, circulație terminologică, semnificație

Potrivit Dicționarului explicativ al limbii române, ediția 1998, cuvântul românesc *oraș* provine din maghiarul *város*¹. Celelalte ediții ale celui mai uzitat dicționar generalist al limbii române² rețin – deloc surprinzător – și ele aceeași explicație, care se regăsește, de altfel, și în alte instrumente similare: Dicționarul Șăineanu, DER, NODEX ș.a.m.d. Am putea considera, având în vedere această cvasiunanimitate a opiniilor, că problema este rezolvată – dacă nu ne-ar atrage atenția un detaliu aparent insignifiant: articolul-definiție redactat de Lazăr Șăineanu la sfârșitul secolului XIX³ și cel inclus în cea mai recentă ediție a DEX, de la începutul veacului XXI, sunt riguros identice, ceea ce ne pune în gardă că nu avem de-a face cu o adevărată convergență de opinii, respectiv, cu un rezultat identic a două sau mai multe cercetări distincte, ci, pur și simplu, cu o preluare mecanică a textului, care n-a mai fost supus niciunei examinări critice⁴.

¹ DEX 1998, pg. 724.

² DEX 1975, DEX 1996, DEX 2009 ș.a.

³ Șăineanu 1998, pg. 594.

⁴ Frecvența cu care este uzitat acest procedeu (care nu poate fi motivat decât parțial prin gradul extrem de ridicat de dificultate al elaborării unui dicționar) este, în mare măsură, responsabilă de perpetuarea unor formule care – la vremea primei redactări – n-au constituit decât opinii sau ipoteze de lucru și nicidecum rezultatul unor investigații riguroase științifice.

Trei elemente, unul de natură lingvistică, iar celelalte două, extralingvistice, ne împiedică să acceptăm o asemenea propunere. Primul dintre acestea este faptul că ipoteza circulației termenului **város/oraș** între limbile română și maghiară nu are caracter de legitate fonetică, prezumatul transfer nedesfășurându-se în același mod în toate situațiile comparabile. Dispunem, în acest sens, de o analogie aproape perfectă, care ne îngăduie să verificăm o atare aserțiune: dubletul toponimic **Maros/Mureș**, care – această observație a mai fost formulată⁵ – ar fi reclamat, în cazul dintâi, un echivalent românesc **ureș**⁶ pentru maghiarul **város**. Întrucât intervențiile noastre au un alt obiectiv (acela de a pune în evidență necesitatea de a nu scoate din analiza etimologică criteriile extrafilologice relevante), vom lăsa pe seama foneticienilor lămurirea acestui aspect și ne vom îndrepta atenția către celelalte două aspecte.

Cel de-al doilea element care se opune unei asemenea ipoteze, și care este invocată de tot mai mulți cercetători ai fenomenologiei culturale europene⁷, ține de dimensiunea istorico-antropologică a

⁵ Chiar și o parte dintre cei care admit fără rezerve acest parcurs etimologic recunosc că ipoteza ridică probleme deosebite, atât sub aspect fonetic, cât și în ceea ce privește cele mai vechi atestări în limba și/sau geografia românească. Spre exemplu, Alexandru Niculescu afirmă, în teza *Romania Hungarica – Contacte lingvistice și culturale româno-maghiare* susținută la Universitatea din Udine, pg. 121, că “în română, magh. *város* a pătruns fie sub forma *oraș*, *uraș*, probabil de timpuriu, prin sec. XIII, fie ca *varos*” și că “între cele două intrări în limba română există diferențe de epocă și de regiune” – pentru a invoca apoi (citându-l pe Rosetti 1982, pg. 22), o atestare a termenului **oraș** într-un document din anul 1435, despre orașul Vaslui, deci despre o localitate situată clar în afara influenței administrativ-terminologice maghiare.

⁶ Sorin Paliga semnala, într-un articol consacrat tocmai problemei originii cuvântului **oraș** (Paliga 2007, pg. 293), existența unui foarte interesant termen dialectal **uraș**, dar și faptul că această varietate “se opune din capul locului unei încercări de a salva explicația prin maghiară”.

⁷ Paliga-Teodor 2009, pg. 31, nota 25: „Nici **oraș** nu este, cum profund eronat cred mulți lingviști, de origine maghiară. De altfel, ar fi și imposibil, deoarece maghiarii nu au avut așezări urbane până la stabilirea în Pannonia, astfel că, de la bun început, ipoteza unui termen vechi maghiar referitor la așezarea urbană este o totală absurditate, în ciuda insistenței cu care toți lingviștii maghiari susțin acest lucru, iar cei români îi preiau necritic”.

problemei: o populație migratoare nu putea să dispună de un termen pentru o realitate caracteristică exclusiv populațiilor sedentare (așezările stabile în general, localitățile urbane în particular), cu atât mai puțin să și impună un atare termen unor populații care au fost deprinse cu viața urbană, neîntrerupt, timp de cel puțin un mileniu anterior sosirii sale în regiune.

Nu în ultimul rând, cel de-al treilea element care ne reține atenția se circumscrie geografiei cultural-lingvistice: în pofida aparențelor, cuvântul *oraș* – de fapt, arhemul fonetico-semiotic de care aparține acesta – se regăsește, încă din cele mai vechi timpuri, în toată aria locuită de traco-daco-români, deopotrivă printre vorbitorii dialectului daco-român devenit limbă literară și printre dialectele traco-române, în primul rând al celui aromân.

Înainte de a examina aceste două aspecte ale contextului extralingvistic, considerăm că nu este lipsit de interes să acordăm puțină atenție prezumatului etimon *vár/város*. Ne-am putea aștepta, dacă acceptăm prezumția că acest termen aparține în mod organic limbii maghiare, ca distribuția sa în toponimia teritoriului pe care această limbă are caracter de idiom dominant să fie oarecum omogenă. O trecere în revistă a toponimiei oficiale de pe teritoriul Ungariei de astăzi (corespunzând etapei secolelor XVII-XIX din evoluția limbii maghiare) ne indică, însă, cu totul altceva: mai mult de 60% din totalul celor 70-80 de toponime care conțin radicalul analizat⁸ sunt concentrate în Transdanubia (jumătatea de vest a

⁸ O listă orientativă a acestor toponime este furnizată de nomenclatorul administrativ al Ungariei, ale cărui versiuni au cunoscut în ultimii 150 de ani diferențe insignifiante: Abaujvar, Balatonföldvár, Balatonudvari, Balmazujvaros, Bardudvarnok, Belavar, Berbaltavar, Bonyhadvarasd, Csovar, Dombovar, Dunafoldvar, Dunaujvaros, Egervar, Gyorvar, Hedervar, Kanyavar, Kaposvar, Kapuvar, Kisvarda, Kisvarsany, Mosonmaghiarovar, Nadudvar, Nagyvar, Nagyvarsany, Nemesnadudvar, Nemesvarnos, Nyirvasvary, Obudavar, Paradsasvar, Pecsvarad, Pilisvorosvar, Revleanyvar, Sagvar, Salomvar, Sarvar, Somogyvar, Szaszvar, Szekesfehervar, Szigetvar, Szilvasvarad, Tiszafoldvar, Tiszaujvaros, Tiszavasvari, Tuskevar, Udvar, Udvari, Ujudvar, Varad, Varalja, Verbalog, Varaszlo, Varda, Vardomb, Varfolde, Vargesztes, Varnoscsalad, Varong, Varosfold, Varsad, Varsany, Varvolgy, Vizvar, Varkeszto, Varoslod, Varpalota, Vasvar, Zalaszegvar, Zalavar. La acestea se adaugă variantele maghiare ale unor toponime din

Ungariei contemporane) și alte aproape 20 de procente se întâlnesc în Biharia exterioară (teritoriul de la est de Tisa) – în vreme ce în zonele Ungariei centrale și de nord sunt repartizate mai puțin de o zecime din toponimele acestei clase⁹. Fapt pe care-l găsim deosebit de semnificativ, cele două arii care concentrează cvasitotalitatea toponimelor în *vár/város* sunt tocmai cele două zone de puternic substrat latinofon ale sintezei maghiare (Pannonia și Dacia occidentală), în vreme ce nordul teritoriului și interfluviul Dunăre-Tisa reprezintă aria în care protomaghiarii și-au stabilit o prezență dominantă cu cel puțin un secol și jumătate, două mai timpurie.

Foarte adevărat, criteriul analitic utilizat mai sus are doar o valoare de sugestie, nu și utilitate riguros științifică, el neputând argumenta, în niciun caz, spre exemplu, ipoteza că radicalul în discuție n-ar fi făcut parte din zestrea lingvistică prepanonică a limbii maghiare¹⁰. Ceea ce putem însă afirma cu cvasicertitudine este faptul că, anterior sosirii protomaghiarilor în Câmpia Pannonică, populațiile latinofone din bazinul Dunării intraseră deja în contact cu acest termen, a cărui utilizare – dar și origine străină, nelatină – este atestată în scris încă din secolul V. Astfel, cronicarul romano-got Iordanes menționează, în *Getica* sa, la jumătatea secolului VI, dar cu referire explicită la realități anterioare cu mai bine de un secol și jumătate: *Quos tamen ille quamvis cum paucis excepit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret quae in fuga versa eas partes Scythiae petere, quas Danabri amnis fluente*

Slavonia-Croația (Vukovar, Bjelovar, Daruvar ș.a.) sau din provinciile vestice ale României (Deesvar, Kolosvar, Nagyvarad, Szászváros, Temesvar, Ujvar ș.a.m.d.)

⁹ Este util să precizăm faptul că aceste ponderi nu se schimbă semnificativ nici dacă analiza se restrânge la toponimia istorică (corespunzătoare atestărilor de secole X-XV), nici dacă aceasta este extinsă asupra întregului teritoriu pe care, în Evul Mediu, limba maghiară a exercitat rolul de limbă de administrație – decât în sensul că, în acest ultim caz, ponderea toponimelor în *vár/város* din aria fără substrat latinofon scade chiar sub 5 procente.

¹⁰ Problema stârnește și astăzi controverse, scenariile care invocă filiații persane, avestice sau general indo-europene pentru acest etimon fiind evocate frecvent și fără prea multă soliditate argumentațională (vezi și Paliga 2007, pg. 293) – dar chestiunea excede subiectul analizei noastre, drept pentru care nu vom zăbovi asupra ei.

praetermeant, quam lingua sua Hunni Var (subl. ns.) *appellant*¹¹. Că nu este vorba de o simplă coincidență fonetică și că Iordanes (trăitor, altminteri, în Moesia dunăreană, deci în vecinătatea apropiată a zonei geografice vizate) era foarte bine informat, o va dovedi un alt fapt de limbă care se va petrece în această regiune un secol și jumătate după dispariția cărturarului: preschimbarea toponimului urban Odessos în Varna; "...ελθοντες επι την λεγομενην Βαρων (subl. ns.) πλησιον 'Οδυσσου και του εκεισε μεσογαιου"¹².

Am considerat utilă această digresiune pentru a pune în evidență două lucruri: primul (deja menționat), că termenul *vár/város* era deja în circulație în spațiul latinofon din bazinul Dunării cu secole înainte de venirea maghiarilor în regiune (implicit că prezența sa în arealul de formare a limbii maghiare are o altă istorie decât cea sugerată de etimologia „canonică”), iar al doilea, că prin cazul “Odessos/Varna”, este certificat, o dată în plus, că radicalul în discuție nu putea conduce la apariția cuvântului *oraș*, ci a lăsat cu totul alte amprente în vocabularul românesc¹³. În plus, parcursul radicalului *vár/város* în terminologia regiunii ne aduce în fața unei întrebări esențiale pentru elucidarea problemei etimologice aici analizate: avea acest termen, în epoca primelor contacte dintre limbile română și maghiară (deci în secolele X-XII), dar și de-a lungul următoarelor trei veacuri, înțelesul

¹¹ Iordanes 1986, LII, 269. Expresia, care trimite la habitatul hun din nordul Mării Negre, de la cumpăna secolelor IV/V, a fost tradusă în mod curent prin „locurile hunilor”, dar contextul reclamă mai curând o lectură de genul „zona întărită/fortificată a hunilor”, foarte justificată, dacă avem în vedere salba de așezări fortificate din regiunea Crimeei, intrate atunci sub controlul acestora.

¹² Toponimul Varna este consemnat pentru prima oară (de altfel, ca o nouate terminologică, ceea ce indică foarte recenta sa adoptare) de către Theophanes Confessor, cu referire la confruntarea militară din anul 680, dintre armata bizantină și bulgarii turanici care au năvălit în Imperiul de Constantinopol, sub conducerea hanului Asparuh, pentru a se așeza durabil chiar în regiunea indicată de toponim. Foarte important de menționat, bulgarii turanici au făcut de la început parte din conglomeratul hunilor lui Rua și Atilla, ca și alte populații înrudite, precum hunii heftaliți, utigurii, kutrigurii ș.a.

¹³ Asemenea amprente pot fi identificate nu doar în toponimie, ci și în vocabularul comun, cel mai elocvent exemplu fiind cuvântul *var* (oxid de calciu –DEX 1998, pg. 1146), element indubitabil legat de operațiunea „a construi”.

de „oraș”, pe care să-l preia, eventual, cuvântul românesc echivalent? Corpusul de documente de epocă, foarte amplu de altfel, este categoric în a formula un răspuns negativ. Spre exemplu, mai multe documente relative la invazia tătar-mongolă din anii 1240-1241, utilizează, cu referire la orașul Oradea, expresii precum „Waradiensem civitatem” „Waradinum civitatem” sau „civitate Varadino”¹⁴. Similar, într-un document din anul 1324, orașul Orăștie este indicat prin „civitas Woras”¹⁵, iar un alt act de cancelarie, de la 9 februarie 1342, indică Timișoara prin formula „cives de Temesvar”¹⁶. Cu aceeași aparență de repetitivitate semantică ne întâlnim și în cazul localităților Cluj – „civitas Kuluswar/Kolosvar”¹⁷ într-un document din 1316, Feldioara – „oppidum Fewldwar” la 1391 și „civitas Feldwar” la 1419¹⁸, Vărădia – „oppidum Waradia” la 1483¹⁹ ș.a.m.d. Exemplele ce pot fi extrase din actele de cancelarie ale vremii sunt însutit mai numeroase și vizează toponime incluzând radicalul *vár/város* distribuite pe toate teritoriile în care limba maghiară era utilizată ca limbă de administrație. Ele ne obligă să conchidem că nici în epoca primelor contacte lingvistice româno-maghiare, nici în cursul „evului de mijloc” al manifestării complexului cultural-lingvistic maghiar, termenul în discuție nu era încărcat cu semnificația „oraș”²⁰ și, ca atare, nu a putut transmite limbii române un sens inexistent²¹. Un argument suplimentar în favoarea acestei

¹⁴ *Annales Frisacenses, Albericus Trium Fontium, Chronicon an orbe cõndito usque ad annum 1241, Rogerii Carmen miserabile*, cf. Pascu 1972, pg. 151-152.

¹⁵ *Zimmermann-Werner, Urkundenbuch I*, pg. 398, cf. Pascu I, pg. 238.

¹⁶ *Zimmermann-Werner, Urkundenbuch I*, pg. 521-522, cf. Pascu I, pg. 239-240.

¹⁷ Pascu II, pg. 142.

¹⁸ Pascu II, pg. 147.

¹⁹ Pascu II, pg. 153.

²⁰ Lucrurile nu stau altfel în cazurile de cvasibilingvism administrativ latino-german din epocă și regiune – în acest sens putând fi citate exemple precum „civitas Altenburg” (formula de atestare a Abrudului la 1427 – cf. Pascu II, pg. 147), „civitas Altumburg (Baia de Criș la 1427 – cf. Pascu II, pg. 158) etc.

²¹ Există, este drept, și un mare număr de situații în care sunt utilizate formule de genul „castrum/castellum ...var” (precum „castrum Kozarvar” sau „castrum Deewsva”, atestate în 1235-1236 – Pascu II, pg. 256), dar acestea nu pot servi drept contraexemple, întrucât nici aici nu avem de-a face cu repetitivități

interpretări, dar și o dovadă a faptului că ne aflăm, în această epocă, în plin proces de “botezare administrativă” a așezărilor umane din spațiul transilvan (și nu numai) – deci nu putem lua în discuție pierderea semnificației originale a termenului în discuție și tratarea sa ca un simplu element convențional – este și faptul că numeroase alte toponime care includ acest element corespund (ori sunt atribuite chiar în acest răstimp) unor localități care nu au atins nici atunci și nici în alt moment al existenței lor condiția și/sau statutul urban: Caprevar/Căprioara²², Almasvar/Almas, Ikavar/Cernat, Kemevar/Subcetate, Kustalyvar/Ocland, Leanyvar/Florești, Sebusvar/Bologa, Tundevar/Vadu Crișului Varfalva/Moldovenești, Varhegy/Buza, Waraskesev/Vânători²³ etc.

Este cât se poate de limpede, așadar, că, în epoca în care etimologia „canonică” a cuvântului oraș prezumă un import terminologic dinspre limba maghiară spre cea română, radicalul *vár/város* nu dispunea de această semnificație, ceea ce elimină fără drept de apel o asemenea origine. O analiză eliberată de clișee a parcursului celor două cuvinte – românescul *oraș* și maghiarul *város* – poate ilustra modul în care ele au convers semantic spre o semnificație comună²⁴ (și, poate, s-au și influențat reciproc sub aspect fonetic) abia de-a lungul ultimei jumătăți a mileniului II, ceea ce reprezintă un proces firesc pentru două culturi și idiomuri cu o mare capacitate sincretică, aflate de peste unsprezece veacuri în relație de vecinătate și interferență. Dar „poveștile” (încărcăturile cultural-istorice) pe care le poartă cu ele cele două cuvinte rămân fundamental diferite, iar preocuparea pentru corecta decriptare a acestora are ca miză nu simpla „gimnastică a minții”, ci șansa de a sonda, printr-un instrument privilegiat, prefacerile sociale și spirituale ale unui trecut cu nimic mai prejos decât „prezentul civilizată”.

semantice, ci cu indicarea prin toponimie a faptului că localitatea respectivă era nu doar înzestrată cu o poziție întărită, ci și cu o garnizoană instituționalizată.

²² Pascu II, pg. 69. Atestare din 1337.

²³ Pascu II, pg. 226-227, nota 18.

²⁴ Precizăm, anticipând oarecum demonstrația din partea a doua a acestei intervenții, că – în opinia noastră – nici cuvântul *oraș* nu a avut dintru început sensul modern, ci pe acela de comunitate, de adunare umană.

Cu această motivație, vom încerca să demonstrăm, în partea a doua a intervenției noastre, care a fost parcursul real al devenirii cuvântului românesc *oras* – despre care menționăm, deocamdată, că nu îl vedem ca un construct intern al limbii române, ci tot ca pe un împrumut, dar unul preluat din altă arie cultural-lingvistică și, în mod categoric, cu mult înainte ca vreun contact lingvistic româno-maghiar să fie măcar posibil.

Bibliografie selectivă:

- DER 1966 ***, Dicționarul etimologic român, Alexandru Ciorănescu, Universidad de la Laguna, Tenerife
- DEX 1975 ***, Dicționarul explicativ al limbii române, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Ed. Academiei Române
- DEX 1996 ***, Dicționarul explicativ al limbii române, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Ed. Univers Enciclopedic
- DEX 1998 ***, Dicționarul explicativ al limbii române, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Ed. Univers Enciclopedic
- DEX 2009 ***, Dicționarul explicativ al limbii române, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Ed. Univers Enciclopedic
- Iordanes 1986 Iordanes, *Getica – De origine actibusque Getarum*, Ed. Nagard – Centrul European de Studii Tracice
- NODEX 2002 ***, Noul dicționar explicativ al limbii române, Ed. Litera Internațional
- Paliga 2007 Paliga, Sorin, *Etymologica et Anthropologica Maiora*, Ed. Fundația Evenimentul
- Paliga-Teodor 2009 Paliga, Sorin, Teodor Eugen, *Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă vedere de la Dunărea de Jos*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște
- Pascu I Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Ed. Dacia 1972
- Pascu II Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Ed. Dacia 1979
- Șăineanu 1998 Șăineanu, Lazăr, *Dicționar universal al limbii române*, Ed. Litera Chișinău – Mydo Center Iași, reeditare neactualizată după ediția Șăineanu 1896

EXTRAPHILOLOGICAL CRITERIA IN ETIMOLOGICAL REVIEWS
THE ORIGIN OF THE ROMANIAN WORD **ORAȘ**. CRITICISM OF AN
HYPOTHESIS (I)
(Abstract)

Romanian dictionaries retains, as single hypothesis for the origin of the word **oraș** its derivation from the Hungarian word **város**. Currently, this hypothesis is now increasingly challenged based on phonetic, but especially on semantic and logical-historical arguments. A careful analysis of the corpus of records written in the region during the first millenium lead to a different explanation.

Key-words: **város**, **oraș (town)**, etymology, terminological circulation, significance